

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

LEGAL LIABILITY OF MASS MEDIA: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

Гамбург І.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного,
адміністративного та фінансового права
Класичного приватного університету

Гамбург С.Л.,
студент
Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Розглянуто питання особливостей юридичної відповідальності засобів масової інформації. На підставі положень теорії права щодо правопорушення та юридичної відповідальності сформульовані визначення правопорушення й юридичної відповідальності у сфері діяльності засобів масової інформації, охарактеризовані елементи складу правопорушення, ознаки та види юридичної відповідальності. Теоретичні положення підкріплені нормативним матеріалом із чинного вітчизняного галузевого законодавства щодо різних видів юридичної відповідальності засобів масової інформації.

Ключові слова: юридична відповідальність, правопорушення, засоби масової інформації, суб'єкт правопорушення, права та обов'язки.

Рассмотрен вопрос особенностей юридической ответственности средств массовой информации. На основании положений теории права о правонарушении и юридической ответственности сформулированы определения правонарушения и юридической ответственности в сфере деятельности средств массовой информации, охарактеризованы элементы состава правонарушения, признаки и виды юридической ответственности. Теоретические положения подкреплены нормативным материалом из действующего отечественного отраслевого законодательства по различным видам юридической ответственности средств массовой информации.

Ключевые слова: юридическая ответственность, правонарушения, средства массовой информации, субъект правонарушения, права и обязанности.

The issue of clarifying the features of the legal liability of the mass media is considered. Based on the provisions of the theory of law about offenses and legal liability, the definitions of the offence and legal responsibility in the sphere of mass media activity are formulated, elements of the offence composition, signs and types of legal liability are characterized. Theoretical provisions are backed up by normative material from the current national branch legislation on various types of legal liability of the mass media.

Key words: legal liability, offences, mass media, subject of offence, rights and duties.

Постановка проблеми. Сучасна загальносвітова інтеграція як невід'ємний елемент глобалізаційних процесів створює загальні передумови для наявності єдиного міжнародного інформаційного простору. Водночас глобалізація створює загальнополітичні й загальноекономічні передумови для розширення кола суб'єктів міжнародних відносин для наближення рівнів економічного, політичного, соціального та, в контексті теми, інформаційного розвитку. Результатом цього є наявність визначальних принципів, дотримання яких розглядається як критерій відповідності певному рівню розвитку держав або їх об'єднань. Тому інформаційний простір української держави має визначальний характер у намірах України щодо інтеграції в європейське співтовариство, що означає актуалізацію питань підвищення рівня внутрішнього інформаційного простору, створюючи належні правові умови, що засновані на принципах балансу між свободою журналістської діяльності та державними заходами щодо обмеження зловживання цією свободою.

Відповідно до ст. 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1]. Саме це право – охоронюване законом благо, посягання на яке може призвести до юридичної відповідальності засобів масової інформації (далі – ЗМІ).

Стан опрацювання. Теоретичною основою дослідження стали публікації вчених-юристів як теоретиків, так і фахівців із галузевих правових наук, як-от: О. Вознесенська, Р. Головенко, В. Паліюк, О. Полушкін, О. Скакун та ін. Про-

те жодна з публікацій не містить комплексного теоретико-правового дослідження особливостей юридичної відповідальності у сфері діяльності засобів масової інформації з характеристикою елементів складу відповідних правопорушень, ознак та видів юридичної відповідальності.

Метою статті є розкриття особливостей юридичної відповідальності засобів масової інформації на підставі теоретико-правових положень.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі суспільство фактично розглядає ЗМІ як четверту владу. Тому, як і традиційні три гілки влади, ЗМІ повинні нести юридичну відповідальність за свою діяльність. Адже часто свобода слова як в українському, так і в будь-якому іншому суспільстві виявляється у формі свавілля журналістів і окремих осіб. Олександр Костенко, який проводить дослідження щодо даної теми, говорить: «Свобода слова без культури – це свобода зловживання словом» [2].

З теорії права відомо, що як самостійний і необхідний елемент механізму правового регулювання юридична відповідальність – це застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [3, с. 502]. Для всіх різновидів юридичної відповідальності спільними є такі ознаки: 1) підставою для відповідальності є правопорушення як конкретний факт поведінки, юридична кваліфікація якого вміщена в законі; 2) наявність правової основи, яку становлять правові норми; 3) наявність визначеного суб'єкта – фізичної та юридичної особи, що повинна мати визначені характеристики (правосуб'єктність), а вчинене правопорушення має пов'язуватися з наявністю вини, тобто психічним

ставленню до скоєного; 4) юридична відповідальність спирається на державний примус – специфічний вплив на поведінку людей; 5) метою відповідальності є охорона правопорядку, що здійснюється шляхом примусового поновлення порушених прав, припинення протиправного стану чи покарання правопорушника; 6) відображається в настанні негативних наслідків для правопорушника, що мають особистий, майновий, організаційний характер; 7) наявність особливої процесуальної форми покладення та реалізації відповідальності [3, с. 502–504].

Отже, насамперед варто з'ясувати, що таке правопорушення в процесі діяльності ЗМІ. Загальнотеоретичне визначення правопорушення як суспільно небезпечного або суспільно шкідливого протиправного винного діяння (дії або бездіяльності) деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно із чинним законодавством [4, с. 455], безумовно, можна застосувати, за дослідженням фахівців, для визначення інформаційних правопорушень, до яких належать правопорушення ЗМІ [5, с. 53].

Аналіз сучасних реалій українського суспільства показує, що особливою ознакою правопорушень ЗМІ є їхній міжгалузевий характер, у зв'язку із чим відповідальність за них передбачена в деліктному законодавстві різних галузей права (конституційного, цивільного, трудового, адміністративного, кримінального).

Так, ст. 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [1]. Цим правам відповідає обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію, таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію. Ст. 32 Конституції України передбачено судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї [1]. Слушно вважається думка В. Погорілка та В. Федоренка, що до суб'єктів конституційно-правової відповідальності треба відносити інститути громадянського суспільства, а саме недержавні ЗМІ як один з його інститутів. Водночас дослідники виокремлюють самостійний вид конституційної санкції – відмову від реєстрації чи скасування реєстрації недержавних ЗМІ, яка застосовується за порушення норм конституційного права [6, с. 178].

Також ЗМІ, з огляду на специфіку своєї діяльності, можуть бути притягнені до відповідальності цивільно-правового характеру, передбаченої за поширення (розголошення) неправдивої, неперевіреної та недостовірної інформації, що не відповідає дійсності, порочить честь, гідність і ділову репутацію фізичної або юридичної особи, а також за втручання у приватне життя особи, наслідком чого може стати також ухвалення судом рішення про компенсацію моральної (немайнової) шкоди, відшкодування збитків (матеріальної шкоди) та спростування даної інформації ЗМІ або застосування інших способів захисту цивільних прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 277 Цивільного кодексу України, фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації [7].

Однак необхідно зазначити, що спростування інформації не є видом цивільно-правової відповідальності. Таку позицію висловив Верховний Суд України в п. 22 постанови від 27 лютого 2009 р., обґрунтовуючи це відсутністю компенсаційного та майнового характеру такого способу відповідальності [8]. Отже, на ЗМІ може бути накладений обов'язок спростувати інформацію, навіть якщо він був звільнений від відповідальності на підставі Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (ст. 42) [9]. Право на відповідь як спеціальний спосіб захисту проти інформаційного правопорушення з боку ЗМІ з теоретичного аспекту можна порівнювати до самозахисту цивільних прав. В. Паліюк щодо цього заува-

жує, що право на відповідь повинно реалізовуватися досудовим порядком [10, с. 90–93].

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», особисте життя громадян є недоторканою сферою для друкованих ЗМІ, що передбачає відповідальність за відповідне порушення цієї норми [9]. Також Кримінальним кодексом України (ст. 182) закріплена охорона недоторканості приватного життя особи [11].

Однак особисте життя не може бути абсолютно конфіденційною сферою. Це стосується і відповідної заборони. Так, чинне законодавство передбачає наявність деяких обставин, що дозволяють розміщувати інформацію про особисте життя особи, однак, згідно із ч. 2 ст. 32 Конституції України, лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [1].

Цивільним кодексом України також регулюється можливість подання відповідного позову до ЗМІ про втручання в приватне життя особи, однак варто зазначити, що це тільки ті випадки, що входять у сферу цивільного законодавства [7].

Дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, що застосовується за порушення трудової дисципліни до робітників і службовців, який реалізується в накладенні стягнень адміністрацією підприємства чи установи. Даний аспект відповідальності має загальний характер у сфері діяльності ЗМІ. Специфічним для представників ЗМІ в цьому контексті є порушення Кодексу професійної етики українського журналіста, ухваленого на X з'їзді Національної спілки журналістів України (квітень 2002 р.), що може бути підставою для притягнення особи до дисциплінарної відповідальності [12].

Адміністративна відповідальність у сфері діяльності ЗМІ є особливим видом юридичної відповідальності, що означає наявність усіх властивих їй ознак. Необхідність адміністративної відповідальності ЗМІ зумовлена тим, що останні є не лише учасниками суспільних і правових відносин, а й одним з об'єктів державного регулювання [10, с. 9].

Що стосується друкованих ЗМІ, то суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути редактор (головний редактор) друкованого ЗМІ, редакція, засновники, видавці, розповсюджувачі та журналіст. Відповідальність передбачена ст. 41 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» за порушення законодавства про друковані ЗМІ [9]. Відповідальність за це передбачена ст. 186–6 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [13], згідно з якою винні особи притягуються до адміністративної відповідальності у вигляді штрафу.

Що стосується аудіовізуальних ЗМІ, то адміністративну відповідальність за порушення законодавства про телебачення і радіомовлення несуть телерадіоорганізації, провайтери програмної послуги, їх керівники та працівники, інші суб'єкти господарської діяльності, посадові особи органів державної влади й органів місцевого самоврядування через суд або шляхом накладення санкцій Національною радою з питань телебачення і радіомовлення.

Посадові особи ЗМІ несуть кримінальну відповідальність за скоєння певних злочинів. В юридичній літературі кримінальну відповідальність розглядають як один із видів юридичної відповідальності, що полягає в правовому обов'язку особи, яка вчинила злочин, зазнавати державного осуду у вигляді позбавлень й обмежень особистого, майнового або іншого характеру (покарання), які покладаються на винного спеціально уповноваженими органами держави. Тому підставою для притягнення до кримінальної відповідальності є вчинення керівником чи творчим працівником аудіовізуального чи друкованого ЗМІ суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України, і реалізується винятково судовим порядком.

Так, згідно із чинним законодавством, власник аудіовізуального ЗМІ, його керівники та/або творчі працівники, редактор (головний редактор) друкованого ЗМІ можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за злочини: проти виборчих, трудових й інших особистих прав і свобод людини та громадянина; проти громадської безпеки; проти громадського порядку та моральності; у сфері охорони державної таємниці; проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських утворень.

Перша категорія представлена злочинами, які за своїми ознаками кваліфікування призводять до кримінальної відповідальності, передбаченої ст. ст. 161, 168, 171, 176, 182 Кримінального кодексу України [11]. На нашу думку, на найбільшу увагу заслуговує ст. 171, яка саме стосується ЗМІ. Водночас, якщо йдеться про законодавче посилення охорони приватного життя особи (кримінально-правового характеру) в ухваленемому Кримінальному кодексу України 2001 р., то до нього було включено ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя». Але судова практика показує, що ця стаття майже не застосовується [14].

Характеризуючи ознаку юридичної відповідальності як наявність правової основи, варто зазначити, що, зважаючи на комплексний характер відповідальності ЗМІ, остання має передбачатися за адміністративні та кримінальні правопорушення (бо «Немає злочину, немає покарання, якщо немає відповідного закону» – відомий правовий принцип римських юристів – *I. Г., С. Г.*), можливо, і не наставати за інші правопорушення (застосовується аналогія закону, аналогія права, міжгалузєва аналогія – *I. Г., С. Г.*). З огляду на той факт, що правопорушники майже завжди на крок попереду закону, у державі має повсякчас здійснюватися плідна нормотворча робота для усунення прогалин у законодавстві для можливості притягнення правопорушників до адміністративної та кримінальної відповідальності.

Найбільш повну характеристику будь-якого правопорушення, зокрема інформаційного, дає склад правопорушення – юридична конструкція, що складається із системи ознак (елементів) акта поведінки, необхідних і достатніх для кваліфікації його як правопорушення, притягнення правопорушника до юридичної відповідальності [4, с. 459].

До цих ознак (елементів) належить об'єкт і об'єктивна сторона правопорушення, суб'єкт і суб'єктивна сторона правопорушення. Об'єкт у теорії права розуміється як охоронювані нормами права суспільні відносини, соціальні блага, права і законні інтереси суб'єктів права, природне становище тощо, яким під час правопорушення завдано шкоди [4, с. 459]. Аналізуючи чинне законодавство про ЗМІ, практику їхньої діяльності, можна визначити, що об'єктом інформаційних правопорушень є охоронювані нормами права суспільні відносини, що виникають у процесі діяльності суб'єктів щодо створення ЗМІ, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту масової інформації. Також можна погодитися з О. Вознесенською, що об'єктом інформаційних правопорушень у галузі ЗМІ є сама діяльність учасників зазначених суспільних відносин, а також встановлений законодавством про ЗМІ порядок здійснення їхньої діяльності [15, с. 142].

Як і для будь-якого правопорушення, об'єктивна сторона інформаційного правопорушення у сфері діяльності ЗМІ характеризується низкою ознак (елементів). Основні ознаки об'єктивної сторони правопорушення: 1) наявність протиправного діяння (дії чи бездіяльності), де дія є активною поведінкою особи, яка усвідомлює свої вчинки і здатна керувати ними, а бездіяльність – пасивна поведінка особи, що виражається в невиконанні тих дій, які вона повинна була і могла здійснити в конкретній ситуації; 2) результат діяння, його суспільно небезпечні або шкідливі наслідки; 3) причинно-наслідковий зв'язок між діянням і результатом [4, с. 460–461]. Наприклад,

об'єктивна сторона такого правопорушення, як надання інформації, що не відповідає дійсності, щодо діяльності юридичної особи (банку, будівельної організації, страхової компанії тощо), виражається в діянні (опублікування в ЗМІ неправдивої інформації), наслідках (опорочено ділову репутацію, втрачено клієнтів тощо) і причинному зв'язку (очевидний, тому що надрукована інформація спричинила шкідливі наслідки).

Факультативними ознаками об'єктивної сторони правопорушення в процесі діяльності ЗМІ можуть бути спосіб, обставини, місце, час тощо, які враховуються під час кваліфікації діяння у випадках, передбачених нормами права.

Як відомо з теорії права, суб'єкт правопорушення – фізична або юридична особа, що вчинила правопорушення, і є деліктоздатною, тобто має здатність нести юридичну відповідальність [4, с. 459]. У сфері діяльності ЗМІ суб'єктами відповідальності можуть бути: журналіст, редактор (головний редактор), редакція, засновники, видавці та розповсюджувачі, а також провайдери програмної послуги, телерадіоорганізації, їх керівники та працівники, інші суб'єкти господарської діяльності, посадові особи органів державної влади й органів місцевого самоврядування, інші суб'єкти, тобто фізичні та юридичні особи. Як було визначено, юридична відповідальність ЗМІ є поняттям комплексним і містить конституційно-правову, кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність за порушення законодавства про ЗМІ. За законодавством України, суб'єктами дисциплінарного, матеріального правопорушення є лише фізичні особи, конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного – фізичні та юридичні особи.

Суб'єктивна сторона правопорушення – сукупність ознак, що характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків [4, с. 460]. Ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є вина (основна ознака), мотив, мета (факультативні ознаки). Суб'єктивною стороною інформаційного правопорушення у сфері діяльності ЗМІ є вина фізичної (творчий працівник, журналіст) або юридичної особи (аудіовізуальний ЗМІ, друкований ЗМІ), яка може бути як у формі умислу (прямого та непрямого), так і через необережність (протиправну самовпевненість та протиправну недбалість). Водночас вина юридичної особи – це винне здійснення протиправних дій її працівниками, що виконують покладені на них за законом або договором обов'язки (службові, трудові). Так, згідно зі ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», умислом журналіста та/або службової особи ЗМІ вважається таке його/їхнє ставлення до поширення інформації, коли журналіст та/або службова особа засобу масової інформації усвідомлювали недостовірність інформації та передбачали її суспільно небезпечні наслідки [16]. Мотив (наприклад, помста) і мета (наприклад, завдання шкоди честі і гідності людини) використовуються для кваліфікації правопорушення, під час визначення міри покарання, якщо цього прямо вимагає правова норма.

Висновки. Отже, юридичну відповідальність у сфері ЗМІ варто розуміти як специфічну форму суспільних відносин, в яких беруть участь, з одного боку, індивідуальні та колективні суб'єкти правопорушення у сфері організації та діяльності ЗМІ, а з іншого – уповноважені особи, які реагують на протиправні діяння перших, за допомогою правових норм й інших юридичних засобів забезпечують добровільне чи примусове виконання винними особами вимог законодавства про ЗМІ за допущене інформаційне правопорушення. Особливою ознакою правопорушень ЗМІ є їхній міжгалузєвий характер, у зв'язку із чим відповідальність за них передбачена в деліктному законодавстві різних галузей права (конституційного, цивільного, трудового, адміністративного, кримінального).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, ухвалена на 5 сесії Верховної Ради від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Костенко О. Свобода слова без культури – це свобода зловживання словом. URL: <http://www.vsim.org/2008/svoboda-slova-bez-culture>.
3. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. Зайчука, Н. Оніщенко. К.: Юрінком-Інтер, 2006. 688 с.
4. Скаун О. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид. К.: Правова єдність, 2016. 528 с.
5. Полушкин А. Признаки информационных правонарушений. Конфликты в информационной сфере: мат. теорет. семинара сектора информационного права. ИГП РАН. 2008 / отв. ред. И. Бачило. М., 2009. С. 53–56.
6. Погорілко В. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В. Федоренка. 4-евид., перероб. і доопр. К.: Ліра-К, 2012. 576 с.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435–IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.
8. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 29 лютого 2009 р. № 1. Вісник Верховного суду України. 2009. № 3. Ст. 7.
9. Про друковані засоби масової інформації (пресу) України: Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2782–XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 1. Ст. 1.
10. Паліюк В. Право на відповідь, як спосіб самозахисту честі, гідності та ділової репутації. Розвиток науки на сучасному стані. Ч. I: Юридичні науки. Міжнародна заочна конференція, м. Київ, 22 грудня 2012 р. К.: Центр наукових публікацій, 2012. 112 с.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
12. Кодекс професійної етики українського журналіста, ухвалений на Х з'їзді Національної спілки журналістів України (квітень 2002 р.). URL: http://old.nsj.u.org/tabmenu/kodeks_etiki.
13. Кодекс про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073–X. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
14. Головенко Р. Верховний Суд оновлює практику розгляду інформаційних спорів. Ч. 2 / офіційний сайт Інституту масової інформації. URL: <http://www.imi.org.ua/consult/26347-verhovniy-sud-onovlyue-praktikurozglyadu-informatsiynih-sporiv-chastina-2.html/>
15. Вознесенська О. Правові засади державного регулювання в галузі аудіовізуальних засобів масової інформації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2012. 215 с.
16. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 р. № 540/97–ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 50. Ст. 302.